

УДК 316.42

ТОМ ДЕВІС,

дослідник Бірмінгемського університету (Велика Британія), спеціалізується в царині соціальної і культурної географії, неформальної економіки та етнографічних досліджень

АБЕЛЬ ПОЛЕСЬЄ,

старший науковий співробітник Дублінського і Талліннського університетів у сфері неформальної економіки, неформальних та альтернативних механізмів управління, теорії та практики суспільного розвитку

Неформальність і виживання в зоні ядерного враження в Україні: існування з ризиками Чорнобиля¹

Анотація

Сучасні дослідження неформальної економічної діяльності частково перейшли від монетарної до більш складної логіки, що вмонтована в довготривалі відносини й ураховує нематеріалістичну парадигму. Однак роль неформальності в деяких аспектах людського життя залишається маловивченою. На підставі результатів нашого case-study стосовно Чорнобильської зони відчуження ми аналізуємо, що відбувається, коли держава обмежує відповідні пільги й соціальне забезпечення, ба навіть відмовляється від надання їх, і які механізми, проце-

¹ *Подяки:* це дослідження фінансувалося стипендією CEELBAS і було б неможливе без допомоги Олексія Фурмана, Юлії Бондар і багатьох інших учасників дослідження в Україні. Усі похибки — наші власні. Співпраця була підтримана стипендією Міжнародного обміну науковими кадрами ім. Марії Кюрі в рамках 7-ї Рамкової програми Європейського Союзу (гранти № PIRSES-GA-2011-295232 і PIRSES-GA-2012-318961). Рання версія цієї статті була опублікована в часопису “Journal of Eurasian Studies” (2015, 6 (1)). Автори висловлюють подяку Анні за допомогу в перекладі статті.

дури й інститути створюють, аби це компенсувати. Ми вважаємо, що за умов фактичної відмови держави від забезпечення загального добробуту (welfare) й відсутності приватного сектору як альтернативи безліч операцій та акторів можуть надолужити це, замінюючи такі форми забезпечення неформальними. Зокрема, неформальні, локальні та неофіційні знання про зони ядерного враження мають ключове значення для виживання в цьому маргінальному і небезпечному середовищі.

Ключові слова: *Чорнобиль, постсоціалізм, неформальна економіка, Україна, соціальна держава*

Вступ

У постсоціалістичних просторах, у затінку неонових ознак маркетингації неформальна економіка залишається загальновизнаною і життєздатною, але значною мірою “невидимою”. Крім більш помітних вуличних торговців і т. ін., основна неформальна діяльність — з цілої низки причин — відбувається поза “паноптичним поглядом” держави [Foucault, 1977]. На перший погляд невидима за своєю природою, ця економіка дістала шерех назв — від “тіньової” до “підпільної”, від “прихованої” до “чорної”. Покладене в основу припущення, згідно з яким неформальна діяльність невидима, що вона відбувається в “інших світах” [Gibson-Graham, 2008: р. 1], часто протиставляють принципам економіки Заходу, де, як передбачається, видимість економіки забезпечується проникненням ринкових сил майже в усі сфери сучасного суспільства [Hann, 2009]. Про це багато сказано в літературі про соціальну трансформацію, починаючи від Полані [Polanyi, 1944]; або прихильників девелопменталістських підходів, котрі передбачають співвіднесення нових держав, що розвиваються, зі стандартами, встановленими у промислово розвинених країнах [Haller, 2005].

У жорсткій битві на полі постсоціалізму зароджується школа думки, котра припускає, що шлях цих країн більше не підпорядковуватиметься неоліберальній ідеї “переходу” від А до Б, прокресленого відповідно до прийнятої у Вашингтоні картографії, як “єдиний розмір для всіх”, і що насправді “шляху” не існує [Ledeneva, 2006; Stenning, 2005]. Такі механізми адаптації, як неофіційна робота [Stenning, 2005], економіка кредитів [Pavlovskaya, 2004], “соціальне визнання” [Morris, 2011: р. 629], “обмін дарами” [Mauss, 2002; Polese, 2014a], соціальні/родинні зв’язки [Lonkila, 1997], не просто допомагали управляти пострадянською “повсякденністю” [Sasunkevich, 2014]. Було також вказано — що, напевно, куди важливіше — на існування сталої й повноцінної системи, де “неформальність прийшла, щоб залишитися” [Morris, 2014b: р. 1]. Дедалі більше досліджень, від початку спрямованих на вузькі й емпіричні кейс-стаді, котрі не обіцяють виходу до нормативної чи універсальної цінності для подальшого вивчення, поряд із їхньою прогресивною теоретичною обґрунтованістю свідчать про соціальну значимість, сталість і розмах неформальної діяльності [Morris, 2014a]. Справді, такі форми поведінки є настільки поширеними, що можна було б

спокійно розглядати “формальність” як виняток, а “неформальність” — як правило [Routh, 2011: р. 212].

Дослідження неформальності швидко вийшли за початкові рамки, коли йшлося про джерела неформальної економіки [Hart, 1973] чи спротив [Scott, 1984] у бідності, про маргіальність і виключеність [Gupta, 1995]. Нові напрями у вивченні неформальності виходять із припущення, що вона є досить значимим явищем і в багатших країнах, у тому числі промислово розвинених [Williams, 2011]; при цьому вигоду від неї отримують рівною мірою і переможці, і переможені внаслідок переходу [Morris, 2015; Polese, 2014b], зокрема й у політичній сфері [Isaacs, 2013]. У багатьох аспектах неформальну діяльність можна розглядати як доповнення до формальних процесів і, відповідно до логіки ринку, вона може займати нішу, порожню через обмежені можливості формальної сфери [Polese, 2014].

Неформальність і добробут

Традиційно питання приватизації було важливою проблемою для економістів і фахівців у царині суспільної політики. Однак наукова спільнота незрідка нехтує “сірими” випадками, хоча вони досить часто трапляються. Якщо ми припускаємо, що економічне і соціальне життя держави розділене між двома або, у деяких випадках, трьома основними силами (див. рис. 2), можна подати три ситуації, що досі недостатньо відображені в науці (рис. 1).

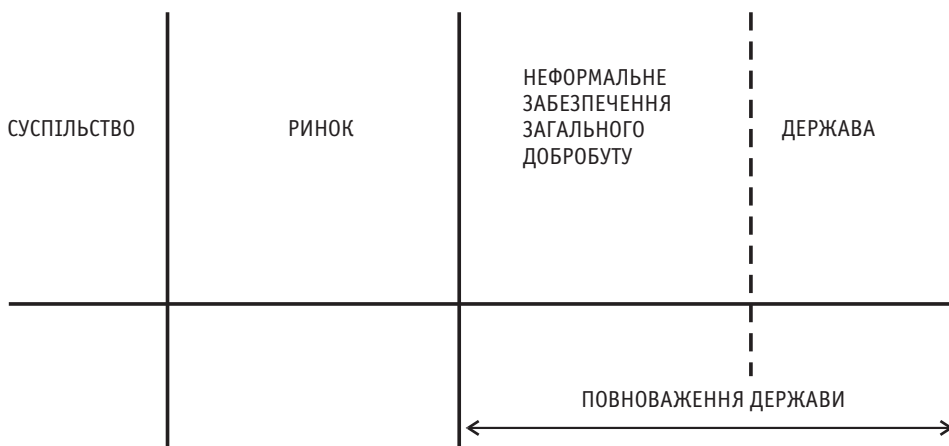

Рис. 1. Неформальне забезпечення загального добробуту заповнює прогалини між тим, що забезпечує держава, і ринком, займаючи простір, не охоплений фактичним державним захистом, і формуючи “сіру зону неформального добробуту” [Polese et al. , 2014]

Перша ситуація — це перехід від державних служб до приватних. Якщо держава вирішує приватизувати певну послугу — цілком або частково, то не виключено, що із завершенням процесу приватизації нова система працюватиме краще за державну, що їй передувала. Проте період адаптації, впродовж якого можуть виявитися перебої в забезпеченні, іноді триває доволі

довго, щоби просто вважатися “переходом”. Наприклад, деякі сфери компетенції можуть залишатися “непокритими”, оскільки і держава, і приватний сектор вважають, що це сфера відповідальності іншої сторони. У *другій ситуації* виявляється розрив між обіцяною послугою і способом її надання. Іноді це відбувається просто через бюрократичні нюанси, коли потребу визначено, гроші для її задоволення виділено, але не можна обійтися без підписів, тож знадобляться роки, щоб подолати всі перешкоди для належної реалізації завдання. Утім, це може бути пов’язане і з *третьою ситуацією*, коли держава не в змозі розв’язати поставлене питання і просто виходить із гри (або так і не вступає в неї). Це трапляється, коли надання послуги надто дороге або ж бракує зацікавленості й усвідомлення необхідності реагувати на певну потребу. Кейс-стаді в цій статті найтісніше стосується останніх двох сценаріїв (табл.).

Рис. 2. Взаємодоповняльність компетенції приватного, державного і суспільного секторів

Таблиця

Причини і можливі наслідки неефективності системи загального добробуту

Причини неефективності	Причини виникнення	Можливі наслідки
Перехідний період	Адаптаційний період; дірки в системі	Неформальні економічні та соціальні практики
Розрив між службами	Нездатність визначити потребу; бюрократичні перешкоди у фінансуванні	Неформальні практики; Можливість контролю певних аспектів з боку організованої злочинності
Держава “виходить” з гри	Послуга надто дорого обходиться; брак усвідомлення або тиску для формування соціальної потреби	Організована злочинність, мафіозні структури замінюють державу; розвивається певна неформальна економіка

В усіх трьох випадках населення може виявитися або ж відчути себе “покинутим”, позаяк доступ його до загального добробуту або обмежений, або взагалі відсутній. Приватизація в деяких випадках пропонує своє рішення,

але вона викликає і низку питань. Що відбудеться, якщо приватний сектор надаватиме послугу за ціною, надто високою для значної частини населення? Що відбудеться, якщо приватний сектор вважатиме цю нішу не вигідною і певна соціальна послуга не буде надана?

Ми розпочинаємо із питання про те, що відбувається, коли держава “йде” з конкретної географічної зони або утримується від надання там послуг, а також які механізми, процедури й інститути створюються, щоб компенсувати це. Ми вважаємо, що за умов відсутності відповідального суб’єкта, — чи то держави, чи то приватного сектору, — послуга, якої потребує певна частина населення, може зрештою надаватися неофіційно. Для цього в статті проаналізовано ситуацію в зоні Чорнобиля в північно-центральній частині України як приклад, що дає змогу відстежити, як де-факто відсутність так званої держави загального добробуту призводить до створення місцевих неформальних ринків і неформальної економічної діяльності. У Чорнобильській зоні виключені й покинуті державою люди створили сукупність неформальних механізмів, незалежних від держави. Тоді як Гарбоє [Garboe, 2013] описала життя “невидимих громадян”, котрі уникають формальних інституціоналізованих відносин із державою через суцільний скептицизм щодо різноманітних держустанов, у нашому випадку держава сама приймає рішення про розрив взаємовідносин. Хоча мізерні щомісячні пенсії, скромна продовольча допомога і дозвіл на проживання на даній території можна трактувати як доказ того, що держава “не забула” про своє населення, насправді розмір виплат порівняно з іншою частиною країни показує, що держава виявляє турботу в даному випадку лише номінально, не здійснюючи жодних розмежувань між тими, хто отримує невелику допомогу, і тими, хто не отримує взагалі нічого. Постчорнобильська українська держава створює систему забезпечення загального добробуту на кшталт “потьомкінського села” — складне переплетення де-юре прав і де-факто відсутності держави в реальному житті.

Визнаючи, що формальну і неформальну діяльність можна розглядати в рамках “різнобарвного” [Smith, 2006] спектра, ми також певні, що неформальна діяльність може відігравати роль лінзи для розгляду більш загальних питань, наприклад, того, як люди використовують неформальність для компенсації вразливого статусу свого постядерного “голого життя”. Неформальна діяльність навколо Чорнобиля, часто здійснювана завдяки локальним знанням і неофіційному розумінню зони ядерного враження, розвиває механізми неформального забезпечення в даній зоні загального добробуту, що заміняють або доповнюють незадовільну державну систему.

Пропоноване дослідження ґрунтується на тривалій етнографічній роботі в полі в період між 2010 і 2013 роками в області, що межує із Чорнобилем, за кілька годин їзди від Києва на маршруті. Продукти харчування і такі товари, як металобрухт, потрапляють із Зони відчуження і найближчих територій на неформальні ринки в місцевих містах, у тому числі й до столиці, пов’язуючи Чорнобильські землі з іншою частиною України, залучаючи через неформальні канали постачань формальні бізнес-структури. Етнографічні методи було використано в рамках понад ста напівструктурова-

них і неформальних інтерв'ю з місцевими мешканцями, прикордонниками, колишніми ліквідаторами, збирачами брухту, вахтерами, поверненцями і місцевими елітами. Серед інших ключових інструментів дослідження активно використовувалося включене спостереження і візуальна методологія, у тому числі включена фотографія, описана у статті Т.Девіса “Візуальна географія Чорнобиля” [Davies, 2013]. З огляду на чутливість матеріалу імена всіх учасників не публікуються й усю інформацію, потенційно небезпечну для учасників, випущено.

Структура й агентність у спорах стосовно неформальності

З моменту першого згадування “неформальної економіки” у праці К.Гарта [Hart, 1973] дебати про неформальність розширилися завдяки значній кількості емпіричних і теоретичних досліджень, присвячених природі й розмаїттю альтернативної, неформальної й різнопланової економіки. І модерністи, і традиціоналісти схильні пояснювати існування неформальної економіки та пов'язаних з нею явищ (неофіційної зайнятості, незадекларованої діяльності тощо) як таких, що значною мірою зумовлені структурою. Згідно з їхньою позицією неформальність з'являється в результаті тимчасових або перехідних методів адаптації на шляху до модернізації, котрі зникають після того, як країна або сектор завершують модернізацію [Geertz, 1963]. Прихильники структурної точки зору, тією чи тією мірою, поділяють переконання, що неформальна діяльність — радше вимушена необхідність, а не свідомий вибір. Їхня позиція ґрунтується на ідеї, що неформальна економічна діяльність більш характерна і важливіша для тих економічних систем, де держава не в змозі захистити своїх громадян від соціальних ризиків, що змушує частину населення працевлаштовуватися неофіційно або займатися незареєстрованою економічною діяльністю [Амджадин, 2006; Davis, 2006; Gallin, 2001]. В обох випадках головна ідея полягає в тому, що в неформальних операціях бере участь головним чином маргіналізоване населення через відсутність альтернативних варіантів [Hudson, 2005].

Обидві позиції роблять наголос на структурі, коли йдеться чи то про економічні й інституціональні рамки, чи то про взаємодію економічних і адміністративних суб'єктів, у якій визначаються і регулюються умови їхньої діяльності. Винятки, що іноді виникають, на думку деяких критиків капіталізму, пояснюються відсутністю потреби в утриманні резервної трудової армії або відсутністю бажання функціонувати як держава загального добробуту для тих, хто офіційно виключений з економічного життя країни [Hudson, 2005]. Це наводить дослідників на думку, що неформальна діяльність здійснюється переважно вимушено, щоб вижити, в умовах, коли великі суб'єкти воліють знизити свої витрати і збільшити прибуток [Bender, 2004], що не залишає “простим” людям альтернатив.

На відміну від описаної вище точки зору, прихильники неоліберального, ультраліберального й іноді біхевіористського підходів [Gaal, 2004] стверджують, що неучасть і неприєднання до економічної системи є питан-

ням вибору. Низький рівень участі у формальному економічному житті не спровокований суто всеосяжною системою, а значною мірою залежить від того, що люди самостійно вирішують не бути частиною системи, якій вони не довіряють або яка, на їхнє переконання, завдає їм більше шкоди, ніж дає користі.

Проте монетарно-центристський підхід зазнав критики в низці праць у різних дисциплінах. Зокрема, вплив фемінізму, нової інституціоналістської економіки й критичних емпіричних досліджень змінив розуміння ролі грошей у соціально-економічних системах, відкривши відносно нову точку зору, що розглядає монетарні й фінансові переходи як соціально зумовлені [Chakrabarty, 2000; Gibson-Graham, 2008]. Деякі дослідники наполягали на тому, що такі операції ґрунтуються на відносинах по роботі чи в колі друзів, родичів і знайомих [Smith, 2006]. Інші дослідження зосереджувалися на соціальних відносинах і мотивах перерозподілу [Williams, 2005]. Такі постструктуралістські погляди виявилися вдалим міждисциплінарним синтезом (див., наприклад: [Gurtoo, 2009; Maloney, 2004]) між академічним вивченням ринку й економічної логіки як домінантної над усім іншим, з одного боку, і точкою зору тих, хто не бачить явної економічної логіки в кожній соціальній і соціетальній операції [Gudman, 2001].

Наша стаття відштовхується від такої точки зору й досліджує значення операцій, що передбачають логіку, яка виходить за рамки суто економічної, підвладної власним інтересам і максимізації вигоди. Ми не заперечуємо економічної вигоди від неформальних операцій і значення їх для виживання більшості залучених сторін. Проте ми вважаємо, що економічні обґрунтування вмонтовані в ширші рамки, які передбачають першою чергою логіку довготривалих відносин, взаємодії та включеності в економічне і соціальне життя. Ми спираємося тут на дедалі більшу кількість літератури з антропології, що стосується обміну послугами в різних регіонах світу [Ledeneva, 2006; Plaiss, 2011], а також на розуміння соціального й культурного значення економічного і соціального обміну, на яке вказували Пері та Блок [Parry, 1989] у контексті безвідплатних подарунків і символічної функції грошей, що зумовлюється культурою і в соціальному, і в економічному плані (докл. див.: [Parry 1989; Polese, 2014a]). Ми також спираємося на праці, які розглядають неформальні операції в плані побудови репутабельності, ієрархій і статусу, що усталюють або підривають соціальний символічний порядок спільноти й суспільства загалом. Як стверджував Вайт (1994), цілком імовірно, що соціальні й економічні відносини будуть настільки вмонтованими одне в одне, що будуть нерозрізнюваними, позаяк “гроші роблять нас родичами”.

Ці передумови дають нам змогу подивитися з постструктуралістської перспективи, котра виходить за рамки логіки виживання, що іноді домінує в наукових працях. Ми простежуємо, як соціальні й економічні функції неформальних операцій створюють систему перерозподілу, котра генерує, розподіляє і створює умови для обміну благами, і як ця система балансує між економічною вигодою і формуванням соціальних відносин і соціальних фактів.

Чорнобиль

Хоча більшість досліджень щодо Чорнобиля дотепер проводили в рамках точних або природничих наук, нещодавно тема Чорнобиля набула популярності в таких соціальних науках, як соціально-економічна географія (human geography) [Davies, 2013, 2015; Rush-Cooper, 2013], антропология [Petryna, 2011; Phillips, 2005, 2012], соціологія [Kuchinskaya, 2014], історія [Kalmbach, 2013], дослідження туризму [Goatcher, 2011; Stone, 2013] і візуальні дослідження [Burkner, 2014]. Цих дослідників об'єднує усвідомлення того, що Чорнобильська катастрофа має безліч інтерпретацій і реалій, із суперечливими наслідками як усередині, так і за межами постсоціалістичного простору. Для деякого ядерна катастрофа 1986 року стала втіленням кінця радянської епохи — і в тому сенсі, що сама аварія підштовхнула до несподіваного краху внутрішньо вразливої радянської системи [Van der Veen, 2013], і в тому, що Зона відчуження сьогодні стала замороженим мікрокосмом пізньорадянської повсякденності [Davies, 2013]. Для величезної кількості людей Чорнобиль залишається нескінченною катастрофою. Її наслідки виходять за рамки незбагненої кількості загиблих і перебувають поза межами офіційних зон ядерного враження, проникаючи в численні соціальні, психологічні й економічні аспекти повсякденного життя.

Анріана Петрина [Petryna, 2004: р. 263] описує, як після Чорнобиля з'явилася нова “неформальна економіка діагнозів і виплат”. У світі, де радіаційний ризик є невидимим для непрофесійного ока, починають спливати неформальні методи подолання технологічного невігластва. Лікарі брали хабарі не просто для пільгового медичного лікування, а й для встановлення краще винагороджуваного фінансово чорнобильського статусу інвалідності. Лікарні й інші заклади з охорони здоров'я є добре вивченими аренами неформального обміну [Morris, 2014b; Stepurko, 2013; et al.], але Чорнобиль створив ситуацію, коли весь біополітичний статус індивіда може бути досягнений або втрачений завдяки конверту. Нові форми “біогромадянства” [Petryna, 2002], що з'явилися в Чорнобилі, де серйозніша група інвалідності давала більше соціальних пільг, означали, що біологія індивіда стала біокапіталом для неформальної торгівлі всередині державної системи охорони здоров'я; “голе життя” [Agamben, 1998] може бути неформально переглянute.

Тут — подібно до інших сучасних просторів виключення (spaces of excretion), описаних Джорджо Агамбеном [Agamben, 2005], таких як нацистські концентраційні табори або затока Гуантанамо — деякі люди перебувають поза захистом закону, і те, що їм дозволено, — це “смерть без наслідків” [Doty, 2011: р. 610]. Ми підтримуємо заклики соціальних географів “вивести Агамбена за межі поля бою” [Laurie, 2014] і будемо використовувати його парадигму застосовно до зони ядерного враження Чорнобиля. Ми вважаємо, що в Чорнобилі перманентний надзвичайний стан зумовлений географічно через створення (і функціонування) ядерних “зон відчуження” і управління ними з боку Міністерства надзвичайних ситуацій України, чим забезпечується безперервність надзвичайного стану. Таким чином, мешканців постраждалих від Чорнобильської аварії територій мож-

на класифікувати в термінах “голоного життя” [Agamben, 1998]; вони існують поза законом, кинуті напризволяще без забезпечення належного добробуту і захисних механізмів грошових допомог; їхні потенційно вражені організми виведені за рамки відповідальності держави, тим самим їх підштовхують до прихованого насильства відмови. Жити на враженій території означає жити поза захистом закону.

Чорнобильська система загального добробуту

Після проголошення незалежності України у 1991 році тягар відповідальності за Чорнобиль перейшов від СРСР до України, що зробило її однією з найменш бажаних і найбільш токсичних спадкоємиць радянського розпаду. Спершу нова незалежна Україна збільшила розмір соціальних виплат і забезпечення, щоб у суспільному і політичному плані дистанціюватися від попереднього радянського керівництва, але останнім часом розвивається новий підхід до Чорнобиля. У 2010 році Міністерство з питань надзвичайних ситуацій і зі справ захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи було замінено більш лаконічною Державною службою з надзвичайних ситуацій¹. Випущене посилання на “Чорнобиль” мало не просто семантичний сенс, але було частиною ширшої зміни всередині України і за її межами, спрямованої на переозначення образу катастрофи — вже не як постійного процесу, а як обмеженої й фіксованої події доби пізнього соціалізму. Ця зміна передуює будівництву “Укриття — 2” (New Safe Confinement), що його фінансує Європейський Союз; величезна споруда має накрити сумнозвісний 4-й енергоблок ЧАЕС ім. Леніна і тим самим спробувати фізично і символічно “покласти край” Чорнобилю як події.

Чорнобильська система загального добробуту також постійно перебуває під загрозою перегляду постійно змінюваними режимами в Києві, що часто викликає протести серед ліквідаторів та інших жертв аварії на Чорнобильській АЕС (“чорнобильців”). У ситуації, коли 5–8% річного бюджету України йде на постчорнобильське адміністрування [Амджадин, 2006; Danzer, 2014; Oughton, 2009], не дивно, що Київ намагається переосмислити катастрофу, переходячи від відкритого питання до географічно і темпорально закритої “визначеності” пізнборадянської історії. Ця зміна в адмініструванні Чорнобиля настала після звернень Міжнародного банку, на думку якого забезпечення загального добробуту стосовно Чорнобиля є “мертвим капіталом” для проблемної економіки України [Petruņa, 2011]; популярність цієї політичної позиції безперечно зростає з огляду на безпорадне становище України після Євромайдану і суворих умов кредитів від МВФ [Davies, 2014].

На відміну від інших сфер державного захисту в пострадянському просторі, розлога й недофінансована чорнобильська система загального добробуту жодним чином не приваблює приватний сектор. Повернімося до ри-

¹ Це міністерство було знову перейменовано 2012 року в аналогічно стислу назву “Міністерство з надзвичайних ситуацій України”, і посилання на “Чорнобиль” знову було відсутнє.

сунка 1: в юридичному плані забезпечення загального добробуту цілковито залишилося в межах компетенції держави, але насправді прогалину, створену державою, довелося заповнити неформальною діяльністю. Якщо держава скоротить чорнобильську систему загального добробуту і допомог, уже не спроможну впоратися із захистом своїх громадян, ще більше зросте необхідність звернення до неформальних механізмів у тих моментах, де система не в змозі запобігти наслідкам фактичної відмови з боку держави. Оскільки населення Чорнобиля стикається з подвійною проблемою — радіоактивним забрудненням на тлі незадовільного адміністрування [Davies, 2013: р. 116], воно дедалі більше покладається на неформальні механізми, щоб зруйнувати свій статус постядерного “голого життя”. Власне, Чорнобиль не є чимось винятковим. Ці вельми аномальні відносини між населенням певної території і державою загального добробуту, попри їх унікальність, є репрезентативним елементом усеосяжнішого ухиляння держави.

Продовольство і загальний добробут

Понад 2,15 млн осіб в Україні мешкають на територіях, офіційно визнаних забрудненими в результаті Чорнобильської аварії [Министерство чрезвычайных ситуаций Украины, 2011: с. 42], що становить майже 4% населення України [Государственный комитет статистики Украины, 2004]¹. Ті, хто мешкає на цих забруднених територіях, мають право на щомісячні виплати, призначені для полегшення доступу до чистої їжі і, таким чином, зниження ризику споживання продуктів, вирощених у забрудненому ґрунті. Проте реальні практики цієї системи загального добробуту істотно відрізняються від задуманого, як це демонструє наведений далі етнографічний нарис (ethnographic vignette).

Для Богдана — колишнього ліквідатора — і його дружини Клари неформальна економічна діяльність має життєво важливе значення, оскільки вона доповнює їхній невеликий офіційний дохід і дуже скромну допомогу, котру вони одержують у вигляді компенсації як люди, які проживають поруч із Чорнобилем. У 2008 році Богдан був звільнений з посади водія після сварки з начальником через недоплату за два тижні роботи. Його дружина Клара, яка тепер є основною годувальницею, працює на двох роботах — кухарем у шкільній їдальні та доглядальницею — й отримує близько \$230 на місяць. Їхнього сукупного офіційного доходу недостатньо, щоб прожити. Крім цього, як пояснює Клара: “Уряд виплачує нам щомісяця 2 грн 10 коп. для покупки чистої продовольчої продукції”. Багато учасників дослідження скаржилися на вкрай низький рівень чорнобильської продовольчої допомоги, що становить від 1,6 грн на місяць для районів, менше постраждалих від радіації, до 2,1 грн, як у випадку Богдана і Клари, для тих, хто живе в умовах, де зафіксовано найвищий рівень радіації. На момент написання статті ця сума дорівнює 13–16 центам на місяць — практично марна сума в контексті

¹ Ці статистичні дані були отримані до анексії Криму у 2014 і кризи, що триває на сході України.

України, де ціни на продукти харчування зрівняні із Великою Британією. Як риторично вела далі Клара: “Що, до біса, ми можемо купити на це?”

Хоча деякі соціальні виплати в Україні, такі як пенсії чи виплати за інвалідністю, “періодично коригують з урахуванням змін середньої заробітної плати й інфляції” [SSPTW, 2012: р. 307], цього не відбувалося у разі чорнобильської продовольчої допомоги, котру — як пояснив український дипломат під час інтерв’ю — “зафіксовано від початку 1990-х”. Такий гнітюче низький розмір допомоги слугує тільки для позначення території як радіоактивно забрудненої, але абсолютно не впливає на розв’язання проблеми. Це посилює реальність забруднення, нагадуючи про це людям щомісяця, коли вони отримують свою допомогу, але фактично нічим не допомагає. Цей приклад неспроможності системи загального добробуту в Україні можна розглядати як форму “невидимого насильства” [Gilbert, 2013], коли людей кинуто напризволяще — у “голе життя” через неадекватні розміри виплат і фактичне ухиляння з боку держави. Такий процес управління Чорнобилем створює феномен життя, що може закінчитися без наслідків — не вбиваючи його, але й не захищаючи від радіації, успішно “підтримуючи життя через стан ураження” [Mbembe, 2003]. “Ми б навіть не змогли купити на це хліба”, — поскаржився Богдан, висловлюючи думку багатьох жителів стигматизованого “ландшафту загрози” [Parkhill, 2013: р. 1].

Як і у випадку інших постсоціалістичних сільських територій, самозабезпечення є важливою стратегією виживання в постядерному контексті економічної й екологічної нестабільності. Іронія зламаного чорнобильської системи загального добробуту полягає в тому, що велику кількість продуктів, що їх споживають жителі зон забруднення, вони вирощують самі на землі, від якої їх має захищати допомога. За відсутності держави багато людей у цій зоні ядерного враження створили інші механізми соціального захисту, що не залежать від державної системи — неформальну діяльність, неофіційне розуміння радіаційного ризику і соціальні мережі.

У невеличкому сараї, лишень у кількох кілометрах від стіни Зони відчуження, Богдан пояснював, як він планує обміняти зайві мішки картоплі із членами своєї соціальної мережі, які мешкають неподалік: “У мене нема грошей, щоб заплатити їм, тільки картопля. Якби в мене були гроші, я б заплатив”. Картопля зберігається в підвалі дерев’яної будівлі, де він і Клара тримають худобу: три свині і корову — їхні кури тиняються подвір’ям. Їхнє невеличке господарство нагадує інші наділи землі в регіоні поблизу Чорнобиля, більш схожі на “присадибні ділянки” [Czegledy, 2002: р. 203], ніж на ферми. Офіційна робота і догляд за своїми старенькими родичами, що живуть поблизу, залишають мало часу для вирощування додаткового врожаю на продаж. У невеличкому прохолодному льосі, над купою зібраної наприкінці літа картоплі, на полицях стоять вирощені чи зібрані продукти, законсервовані у великих банках. Цибуля, помідори, гриби, буряк, ягоди, огірки й багато інших фруктів та овочів, закритих у склі. Хоча це звичайна й банальна картина для всіх, хто знайомий із пострадянським сільським і міським життям, у даному разі воно відрізняється тим, що споживання радіації “через харчові продукти — особливо для тих, хто живе поруч із Чорнобилем —

практично неминуче” [Phillips, 2005: р. 288]. Однак ці зібрані продукти харчування в льосі Богдана, принаймні для нього, не є зараженими радіацією.

Якщо цей приклад щось демонструє, то не приховану загрозу від забруднення, а місяці важкої праці, що знадобилися, аби налагодити харчування на такому рівні; домашнє виробництво їжі в Україні не слід надто романтизувати. Подібно до інших форм неформальності, самостійно вирощені й зібрані продукти є проявом агентності — незначною перемогою над непевністю бідності, кожна банка консервацій — це “економічна подушка” [Czegledy, 2002: р. 209], що існує поза формальною економікою і неспроможною системою загального добробуту.

Широкомасштабна постсоціалістична маргіналізація призвела до того, що багато українців “змушені більше перейматися наявністю їжі на столі, ніж “екологічним станом” цієї їжі” [Phillips, 2005: р. 288]. Як пояснила одна жінка похилого віку, що мешкає на кордоні Зони відчуження, у сум’ятті та хаосі після Чорнобиля, їй сказали не вживати такі продукти, як ягоди, гриби, місцеве молоко, але: “Якщо не їсти й не пити все, що вони говорять, не буде енергії навіть ноги пересувати... зовсім не буде сил ноги пересувати...”

У результаті фактичної відсутності офіційної системи загального добробуту багато людей і далі втягуються в ризиковані й неформальні практики харчування, нормовані й підсилювані місцевими соціальними мережами. Богдан відніс картоплю своєму другові, котрий сидів у човні біля самого кордону Зони відчуження. Невидимі з дороги, між городом і високими комишами, що мають назву Прип’ятьські болота, близько тридцяти чоловіків енергійно скручували рибальські сітки, лагодили човни, ремонтували бортовий мотор і витягали ранковий улов. Кількість і розмір риби вказували, що це не просто “збільшувана комерціалізація сільськогосподарської продукції” [Pallot, 2003: р. 47], а й частина обширнішої індустрії неформальної (і формальної) діяльності, що має місце в цих прикордонних районах ядерного враження. Напіврозвалені бетонні знаки, попереджають “Виллов риби суворо заборонений”, оскільки місцева річка тече повз “найбільш заражений водний резервуар у Чорнобильській зоні” [Kryshev, 1995: р. 217]. Невизначений та ефемерний характер цієї річки, що тече крізь Зону відчуження, додає ще один рівень лімінальності й без того нечітким ядерним кордонам. Неможливо простежити кінцевий пункт призначення цієї забороненої риби за підходом “слідом за річчю” (‘follow the thing’ approach) [Cook, 2004], а респонденти висловлювали припущення, що рибу буде продано в таких містах, як Київ, а не тільки обмінено всередині місцевих соціальних мереж — велика кількість риби, виловленої величезними сітками, неминуче передбачає грошовий ефект. Екологічно небезпечні продукти харчування із закритих зон — гриби, дичина, ягоди та риба — потрапляють у систему виробництва і збуту продовольчої продукції завдяки різноманітним видам неформальної діяльності, у тому числі перетинаючи офіційні кордони Зони відчуження [Davies, 2011].

Неформальне розуміння ризику

Невпевненість у радіологічній безпеці, а також економічна нестабільність і відсутність адекватної соціальної підтримки породжують неформальне розуміння радіаційного ризику в спільнотах навколо Чорнобиля. Таке неофіційне сприйняття ядерної безпеки стало засобом колективного соціального захисту, що дає змогу виключеним спільнотам діяти за межами ядерних обмежень і правил Зони відчуження. Акт обміну картоплі, вирощеної на землі поблизу Чорнобиля, на рибу, незаконно виловлену в Зоні відчуження, ґрунтується на колективному усвідомленні ризику, що зміцнює й відображає неформальне розуміння радіації та способи пом'якшення проблеми відсутності соціального забезпечення. Таким чином, виключене і покинуте населення Чорнобиля створило нові механізми соціального захисту, що не залежать від (не)спроможності держави забезпечити “чисті продукти харчування”, через колективне і неформальне переосмислення поняття “чисті”. Нові “соціальні факти” щодо радіаційного ризику виявляються й посилюються через небезпечні практики харчування і неформальні заняття. Це не заперечує того, що споживання небезпечних продуктів спричинене необхідністю (наявністю невеликого вибору на практиці), але така поведінка також нормалізується, зміцнюється і переглядається на підставі місцевого і внутрішнього розуміння радіаційного ризику, що складається і відтворюється неформально через соціальні мережі.

Наприклад, під час розмови про їжу одна мати, що живе поруч із забрудненим простором Зони, порівняла вирощені (і зібрані) нею продукти із магазинними: “Усе, що ви купуєте, повне хімії і ГМО. Я знаю, що це мої продукти, тому знаю, що вони абсолютно натуральні”.

Як і багато чого іншого в цьому регіоні, думка, ніби вирощена і зібрана в домашніх умовах їжа безпечна, суперечить ширшим переконанням, що чорнобильська радіація смертельна. “Знати” продукти харчування — означає виростити їх самостійно, власна праця на землі забезпечує їхню безпеку. “Чому ми маємо боятися вирощувати своє? — веде вона далі. — Земля-то наша”. Інші покладаються на місцеві неформальні знання, пояснюючи, як вони визначили поля, на яких не слід садити, бо там виросла чорна картопля, як вони гадають, через радіацію.

Неформальне розуміння ризику існує в тандемі з “нормальною” неформальною економічною діяльністю, добре описаною в інших працях [Morris, 2015]; це додає ще один рівень спротиву ігноруванню з боку держави і реальним умовам “голого життя”. Колективне усвідомлення ризику, на якому будуються ці практики і яке нормалізує щоденні неформальні заняття в Чорнобильській зоні, дає змогу людям мешкати в місцевості, де держава не виконує своїх обов'язків у сфері забезпечення загального добробуту.

Відмова від загального добробуту і прийняття місця

Однією з основних послуг соціального забезпечення для населення, що постраждало в результаті Чорнобильської катастрофи, є можливість переселення в незаражену місцевість. Понад 350 тис. людей були примусово ви-

селені із “Зони обов’язкового відселення” [Міністерство надзвичайних ситуацій України, 2012]. Ті, хто й досі мешкає в сильно забруднених районах, за межами Зони відчуження в Україні мають можливість — принаймні теоретично — добровільно переселитися з допомогою держави. У реальності, однак, багато людей відмовляються від цієї послуги соціального забезпечення. Частково це можна пояснити довжелезними чергами на отримання альтернативного житла, що синонімічні успадкованим від СРСР системам загального добробуту [Gentile, 2013]. Крім того, люди відмовляються від соціальної системи переселення через власну залежність від неформальності, котра пов’язує людей з місцевістю. Як ми це розуміємо, можливість неформальної діяльності та соціальні мережі, від яких неформальність залежить і які вона відтворює, є основним чинником небажання людей залишати власне місце проживання, в тому числі й зони ядерного враження Чорнобиля. Це можна простежити в етнографічному начерку, що продовжує історію про те, як Богдан обмінював рибу на річці.

“Усі чоловіки, кого ви бачили, — злочинці. Це незаконно ловити там рибу. І вони небезпечні, — сказав Богдан увечері за мискою супу з отриманої в обмін риби, — але я їх не боюся”.

Високого рівня радіації, що міг бути в їжі, він також не боїться. Богдан підтримує контакт із великою кількістю людей, його велика соціальна мережа має важливе значення для стратегії побутового виживання, бо дає йому змогу варіювати між формальним і неформальним. На запитання, чи хотів він коли-небудь поїхати жити в інше, менш заражене місце, він відповів, що для його здоров’я буде гірше переселитися зі знайомої йому місцевості: “...більшість тих, хто переїхав, померли невдовзі, позаяк вони не прижилися в новому оточенні... коли вони їхали поодиночі, вони вмирали від стресу”.

Ця думка надто поширена серед мешканців регіону: краще жити з невидимою загрозою радіації, ніж ризикувати відчутною реальністю руйнування соціальних мереж і неформальних методів виживання та обміну. Така точка зору ґрунтується не на вірі в безпеку Чорнобиля — насправді кожен респондент говорив про особистий досвід втрати і трагедії, пов’язаних з аварією. Радше йдеться про розуміння того, що альтернатива була б набагато гіршою.

Значення, якого тут надають неформальній діяльності, — навіть у таких екстремальних умовах — свідчить про важливість неформальності для всієї України загалом і для багатьох інших сфер життєдіяльності в постсоціалістичному просторі. Навіть на кордоні Зони відчуження, де через радіаційний ризик неформальна діяльність є небезпечною, можливість діяти неформально має велике значення для місцевих жителів. Можливість використовувати соціальну мережу, неформальну діяльність і місцеві знання для виживання поза формальною економікою і за межами або поруч із системою загального добробуту розуміється як щось куди важливіше, ніж можливість знизити ризик зараження. Тут є паралелі із попередніми дослідженнями таких край маргіналізованих районів колишнього Радянського Союзу, як Магадан на Далекому Сході. У цьому випадку колишні в’язні ГУЛАГу, які мешкають у надзвичайно складних кліматичних і еко-

номічних умовах, відмовилися від переселення до сприятливіших районів через ризик руйнування соціальних мереж і неформальних тактик виживання, від яких вони цілком залежали [Round, 2006].

Для стороннього спостерігача прикордоння ядерного враження навколо Чорнобиля є анти-“терапевтичним пейзажем” [Gesler, 2002: p. 132]. Проте для маргіналізованих індивідів, здатних перевлаштувати повсякденне життя, розхитуючи “прикордонні процеси” [Newman, 2006], а також через соціальні мережі й неформальну економічну діяльність, ризик радіаційного зараження становить меншу загрозу, ніж переїзд в інше місце.

Довіра до місцевого знання ландшафту і до соціальних мереж надає неформальну принадність місцю, що виходить за рамки офіційного природничонаукового знання про місце і радіаційний ризик. Неформальність прихильності до місця є ресурсом, що створює простір, де держава може бути витіснена місцевим знанням. У цьому разі відбувається відмова від державного соціального забезпечення (наприклад, від переселення) на користь збереження неформальної діяльності й посилення соціальної підтримки. Тут ми розглядаємо неформальність як логіку, що виходить за межі не лише формальної економіки, а й формального розуміння здоров’я.

Аналізуючи причини, через які люди й далі живуть в екологічно небезпечних умовах, таких як Чорнобиль, не варто недооцінювати можливість неформальної діяльності, що розхитує офіційне розуміння простору і місця. Яскравим прикладом такої неформальної діяльності є рутинна, але все одно нелегальна і потенційно небезпечна діяльність збирання продуктів харчування у Зоні відчуження [Davies, 2011]. Наприклад, незаконна і вельми ризикована діяльність зі збирання, споживання й обміну грибів і ягід у лісах у межах забороненої зони. Така поведінка надзвичайно поширена, незважаючи на те, що ці продукти харчування належать до найшкідливіших у зоні ядерного враження, і відомо, що збільшення зареєстрованих випадків зараження населення збігається із сезоном такого збирання врожаю [Botsch, 2001].

Збирання металобрухту в Зоні відчуження також є ключовим у спектрі неформальної діяльності, що має місце в цій маргіналізованій зоні ядерного враження. Заборонений акт перетину ядерного кордону, аби вивезти (і продати) “нічийні” уламки із Зони сприяє неформальному перегляду статусу жителів Чорнобиля як постядерного “голоного життя”. Це стало можливим на підставі локального знання про місце і суб’єктивність і підриває офіційні правила ядерного “простору виключення” [Agamben, 2005]. Стіна навколо Чорнобильської зони відчуження — це фізичне втілення проваленої спроби держави стримати небезпечну радіацію. Вона не зупиняє радіацію низького рівня, так само як і не перешкоджає неформальним припливам і відпливам людей і товарів усередині Зони — про це свідчать численні діри у стіні в людський зріст, котрі можна знайти уздовж усього кордону між “чистим” і “нечистим” просторами. Проте неформальна поведінка передбачає не лише небезпеку і ризик, пов’язані з радіацією: “...міліція іноді чатує в лісі й чекає, поки ви перетнете кордон, а потім ловить вас. Залежить, на кого натрапиш, може, й удасться відкупитися”.

Кілька учасників описували, як вони виносили металобрухт із Зони, збираючи його в порожніх будинках по той бік стіни. Один учасник описав процес продажу металобрухту: "...різним перекупникам. Ми його відносимо на заводи, де його подрібнюють, переплавляють і змішують з іншими металами..." Від цього моменту він потрапляє у формальну економічну сферу і "знайти чи відстежити його неможливо". Він стає невидимим. Повсюдна, але все одно невидима присутність неформальності також існує всередині "пливких туманів" ("floating mists") [Lefebvre, 2000: p. 98] чорнобильського простору виключення, що не загрожує маргіналізованому населенню, а допомагає налагодити повсякденне життя в контексті фактичної державної ізоляції.

Висновки

Незважаючи на те, що Чорнобиль є дуже обмеженою географічною зоною в Україні, ми можемо припустити, що наведені вище мікродані можна використовувати для деяких висновків, справедливих для ширшого пострадянського простору і за його межами. Починаючи із чисто грошових операцій, котрі можна розглядати в рамках суто економічної логіки, у цій статті ми спробували дати системніше пояснення тих серій обмінів, що відбуваються в регіоні. Проаналізовані операції, як ми вважаємо, можна розглядати як єдине ціле, як систему, що посідає вакантне місце у царині загального добробуту в регіоні, де держава неофіційно відмовилася від виконання своєї ролі.

Для багатьох маргіналізованих індивідів, попри впевненість, що Чорнобиль став причиною поширених хвороб, ризик для здоров'я від невидимої радіації менш страшний, ніж відчутна реальність залишитися без мереж соціальної підтримки після переїзду і без можливості використовувати місцеву неформальну економічну тактику. З точки зору держави, регіон, що виконує маргінальну роль в економіці й політиці, є безперспективним і не заслуговує принаймні на таку само увагу, що й решта областей.

Через опис чорнобильського ландшафту як простору виключення ця стаття показує, що неформальна діяльність є основним способом розхитування офіційних правил простору і реальності "голоного життя" [Agamben, 1998]. Неформальна поведінка є відповіддю на фактичну ізоляцію з боку держави, що зіштовхує уразливих жителів Чорнобиля віч-на-віч із прихованим насильством і від згубної радіації, і від держави, що ухиляється.

Утім, відчуття ізоляції збігається з інтенсифікацією соціальних мереж, неофіційним розумінням ризику і неформальної діяльності, створюючи можливості для життя в зоні ядерного враження, що не може вважатися "незаконним". Поняття незаконного пов'язане з діями проти держави. Якщо ж держава відмовляється від регіону або від надання послуг, то яким чином механізми виживання можуть бути "незаконними"?

Джерела

- Амджадин Л.* Постчернобыльский социум: риски и шансы выживания / Л. Амджадин, Ю. Саенко, Н. Ходоровская // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 4. — С. 126–146.
- Agamben G.* Homo sacer: Sovereign power and bare life / Agamben G. — California : Stanford University Press, 1998.
- Agamben G.* State of exception / Agamben G. — L. : The University of Chicago Press, 2005.
- Atlas: Ukraine radioactive contamination commissioned by ministry of Ukraine of emergencies for Ukraine / Ministry of Emergencies of Ukraine. — Kyiv : Intelligence Systems GEO, 2011.
- Botsch W.* Investigation of the radiation exposure of inhabitants of contaminated areas in northern Ukraine / Botsch W., Romantschuk L.D., Beltz D., Handl J., Michel R. — S.l. : Centre for Radiation Protection and Radioecology, 2001.
- Bürkner D.* The Chernobyl landscape and the aesthetics of invisibility / D. Bürkner // Photography and Culture. — 2014. — № 7(1). — P. 21–39.
- Chakrabarty D.* Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference / Chakrabarty D. — Princeton : Princeton University Press, 2000.
- Cook I.* Follow the thing: papaya / I. Cook // Antipode. — 2004. — № 36(4). — P. 642–664.
- Corruption: Anthropological perspectives / D. Haller, C. Shore (Eds.). — L. : Pluto Press, 2005.
- Czegledy A.* Urban peasants in a post-socialist world: small-scale agriculturalists in Hungary / A. Czegledy // Post-socialist peasant. Rural and urban constructions of identity in Eastern Europe, East-Asia and the former Soviet Union / P. Leonard, D. Kaneff (Eds.). — N.Y. : Palgrave, 2002. — P. 200–221.
- Danzer A.* The long-run consequences of Chernobyl: Evidence on subjective well-being, mental health and welfare [Electronic resource] / A. Danzer, N. Danzer // CESifo working paper series. — 2014. — № 4855. Access mode : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2463587. — On 01.08.14 (s.a.).
- Davies T.* Nuclear mushrooms: attitudes to risk and the state through food consumption in the Chernobyl border region / T. Davies // Universitas 21 graduate research on food proceedings. — Nottingham University, Malaysia Campus, June, 2011. — P. 92–96.
- Davies T.* A visual geography of Chernobyl: double exposure / T. Davies // International Labor and Working-Class History. — 2013. — № 84. — P. 116–139.
- Davies T.* Ukraine's other crisis: living in the shadow of Chernobyl — where victims receive just 9p a month and are left to fend for themselves [Electronic resource] / T. Davies // Independent Newspaper. — 2014. — Apr. 27. — Access mode : www.independent.co.uk/news/world/europe/ukraines-other-crisisliving-in-the-shadow-of-chernobyl-where-victims-receive-just-9pa-month-and-are-left-to-fend-for-themselves-9293832.html. — On 01.08.14 (s.a.).
- Davis M.* Planet of slums / Davis M. — L. ; N.Y. : Verso, 2006.
- Doty R.L.* Bare life: border-crossing deaths and spaces of moral alibi / R.L. Doty // Environment and Planning-Part D. — 2011. — № 29(4). — P. 599.
- Foucault M.* Discipline and punish: The birth of the prison / Foucault M. — N.Y. : Pantheon Books, 1977.
- Gaal P.* Informal payment for health care and the theory of “INXIT” / P. Gaal, M. McKee // International Journal of Health Planning & Management. — 2004. — № 19. — P. 163–178.
- Gallin D.* Propositions on trade unions and informal employment in times of globalization / D. Gallin // Antipode. — 2001. — № 19(4). — P. 531–549.
- Geertz C.* The integrative revolution: primordial sentiments and civil politics in the new states / Geertz C. // Old societies and new states / C. Geertz (Ed.). — N.Y. : Free Press, 1963.

- Gentile M.* Housing allocation under socialism: the Soviet case revisited / M. Gentile, O. Sjöberg // *Post-Soviet Affairs*. — 2013. — № 29(2). — P. 173–195.
- Gesler W.* Culture, place and health / W. Gesler, R. Kearns. — L. : Routledge, 2002.
- Gibson-Graham J.K.* Diverse economies: performative practices for 'other worlds' / Gibson-Graham J.K. // *Progress in Human Geography*. — 2008. — № 32(5). — P. 1–20.
- Gilbert E.* Between tragedy and farce: 9/11 compensation and the value of life and death / Gilbert E., Ponder C. // *Antipode*. — 2013. — № 46(2). — P. 404–425.
- Goatcher J.* Chernobyl and the sublime tourist / J. Goatcher, V. Brunsten // *Tourist Studies*. — 2011. — № 11(2). — P. 115–137.
- Gudman D.J.* Promoting diversity and social justice / Gudman D.J. — L. : Sage Publications, 2001.
- Gupta A.* Blurred boundaries: the discourse of corruption, the culture of politics, and the imagined state / A. Gupta // *American Ethnologist*. — 1995. — № 22(2). — P. 375–402.
- Gurtoo A.* Entrepreneurship and the informal sector: some lessons from India / A. Gurtoo, C.C. Williams // *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*. — 2009. — № 10(1). — P. 55–62.
- Harboe I.* New Lithuania in old hands: Effects and outcomes of Europeanization in rural Lithuania / Harboe I. — L. : Anthem Press, 2013.
- Hart K.* Informal income opportunities and urban employment in Ghana / K. Hart // *The Journal of Modern African Studies*. — 1973. — № 11(1). — P. 61–89.
- Hudson.* The case for work/life balance: Closing the gap between policy and practice [Electronic resource]. — 2005. — P. 3. — Access mode : <http://au.hudson.com> (s.a).
- Kalmbach K.* Radiation and borders: Chernobyl as a national and transnational site of memory / K. Kalmbach // *Global Environment*. — 2013. — № 11. — P. 130–159.
- Kovacs B.* Nannies and informality in Romanian local childcare markets / B. Kovacs // *The informal post-socialist economy: Embedded practices and livelihood* / J. Morris, A. Polese (Eds.). — L. : Routledge, 2014. — P. 67–84.
- Kryshev I.* Radioactive contamination of aquatic ecosystems following the Chernobyl accident / I. Kryshev // *Journal of Environmental Radioactivity*. — 1995. — 27.
- Kuchinskaya O.* The politics of invisibility: Public knowledge about radiation health effects after Chernobyl / O. Kuchinskaya. — MIT Press, 2014.
- Laurie E.W.* Who lives, who dies, who cares? Valuing life through the disability-adjusted life year measurement / E.W. Laurie // *Transactions of the Institute of British Geographers*. — 2014. — P. 1–13.
- Ledeneva A.* How Russia really works: The informal practices that shaped post-soviet politics and business / Ledeneva A. — Ithaca ; N.Y. : Cornell University Press, 2006.
- Lefebvre H.* Everyday life in the modern world / Lefebvre H. — L. : Athlone, 2000.
- Lonkila A.* Informal exchange relations in post-Soviet Russia: a comparative perspective / A. Lonkila // *Sociological Research Online*. — 1997. — № 2(2).
- Maloney W.* Informality revisited / W. Maloney // *World Development*. — 2004. — № 32(7). — P. 1159–1178.
- Market and society: The great transformation today / C. Hann, K. Hart (Eds.). — Cambridge : Cambridge University Press, 2009.
- Morris J.* Informal economies in post-socialist spaces: between illegality and extendedness / J. Morris, A. Polese. — L. : Palgrave, 2015.
- Morris J.* Socially embedded workers at the nexus of diverse work in Russia: an ethnography of blue-collar work informalization / J. Morris // *International Journal of Sociology and Social Policy*. — 2011. — № 3(11). — P. 619–631.
- Morris J.* The informal post-socialist economy: Embedded practices and livelihood / J. Morris, A. Polese. — L. : Routledge, 2014.
- Newman D.* The lines that continue to separate us: borders in our 'borderless' world / D. Newman // *Progress in Human Geography*. — 2006. — № 30(2). — P. 143–161.

- Pallot J.* Geographical differentiation in household plot production in rural Russia / J. Pallot, T. Nefedova // Eurasian Geography and Economics, 2003. — № 44(1). — P. 40–64.
- Parkhill K.* Landscapes of threat? Exploring Discourses of stigma around large Energy developments / K. Parkhill, C. Butler, N. Pidgeon // Landscape Research. — 2013. — P. 1–17.
- Parry J.P.* Introduction / J.P. Parry, M. Block // Money and the morality of exchange / J.P. Parry, M. Block (Eds.). — Cambridge : Cambridge University Press, 1989.
- Petryna A.* Chernobyl's survivors: paralyzed by fatalism or overlooked by science? / Petryna A. // Bulletin of the Atomic Scientists. — 2011. — № 67(2). — P. 30–37.
- Petryna A.* Life exposed: Biological citizens after Chernobyl / Petryna A. — Oxford : Princeton University Press, 2002.
- Phillips S.* Chernobyl forever samatosphere: science medicine and anthropology [Electronic resource] / S. Phillips. — 2012. — Access mode : <http://somatosphere.net/test/2011/04/chernobyl-forever.html>. — On 29.07.14 (s.a.).
- Phillips S.* Half-lives and healthy bodies: discourses on “contaminated” food and healing in post-Chernobyl Ukraine / S. Phillips // The cultural politics of food and eating / J. Watson, M. Caldwell (Eds.) — Oxford : Blackwell Publishing, 2005. — P. 286–298.
- Polanyi K.* The great transformation / Polanyi K. — Boston : Beacon Press, 1944.
- Polese A.* Drinking with vova: a Ukrainian entrepreneur between informality and illegality / A. Polese // The informal post-socialist economy: Embedded practices and livelihoods / J. Morris, A. Polese (Eds.). — L. ; N.Y. : Routledge, 2014b.
- Polese A.* Informal payments in Ukrainian hospitals: on the boundary between informal payments, gifts and bribes / A. Polese // Anthropological Forum. — 2014a. — № 24(4). — P. 381–395.
- Polese A.* The failure and future of the welfare state in post-socialism [Electronic resource] / A. Polese, J. Morris, B. Kovacs // Journal of Eurasian Studies. — 2015. — Access mode : <http://dx.doi.org/10.1016/j.euras.2014.11.001> (s.a.).
- Polese A.* ‘Welfare states’ and social policies in Eastern Europe and the former USSR: where informality fits in? / A. Polese, J. Morris, B. Kovacs, I. Harboe // Journal of Contemporary European Studies. — 2014. — № 22(2). — P. 184–198.
- Routh S.* Building informal workers agenda: imagining ‘informal employment’ in conceptual resolution of ‘informality’ / S. Routh // Global Labour Journal. — 2011. — № 2(3). — P. 208–227.
- Rush-Cooper N.* Exposures: Exploring selves and landscapes in the Chernobyl exclusion zone (PhD diss.) / N. Rush-Cooper. — Durham University, 2013.
- Sasunkievich O.* ‘Business as casual’: shuttle trade on the Belarus-Lithuania border / O. Sasunkievich // The informal post-socialist economy: Embedded practices and livelihood / J. Morris, A. Polese (Eds.). — L. : Routledge, 2014.
- Scott J.* Weapons of the weak / Scott J. — Yale University Press, 1984.
- Smith A.* Beyond household economies: articulations and spaces of economic practice in post-socialism / A. Smith, A. Stenning // Progress in Human Geography. — 2006. — № 30(2). — P. 190–213.
- Statistical yearbook of Ukraine 2003. — Kyiv : State Statistics Committee of Ukraine, 2004.
- Stenning A.* Post-socialism and the changing geographies of the everyday in Poland / A. Stenning // Transactions of the Institute of British Geographers. — 2005. — № 30(1). — P. 113–127.
- Stepurko T.* Informal payments for health care services – corruption or gratitude? A study on public attitudes, perceptions and opinions in six Central and Eastern European countries / T. Stepurko, M. Pavlova, I. Gryga, W. Grooth // Communist and Post-Communist Studies. — 2013. — Dec. — P. 419–431.
- Tlaiss H.* The importance of in the career success of Middle Eastern managers / H. Tlaiss, S. Kauser // Journal of European Industrial Training. — 2011. — № 35(5). — P. 467–486.

Ukraine: old age, disability, and survivors [Electronic resource] / SSPTW Europe // Social Security Programs throughout the World, Europe. — 2012. — P. 206–311. — Access mode: <http://www.ssa.gov/policy/docs/progdsc/ssptw/2012-2013/europe/ukraine.pdf>. — On 28.07.14 (s.a.).

Van der Veen M. After Fukushima: revisiting Chernobyl and the collapse of the Soviet Union / M. Van der Veen // Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society. — 2013. — № 25. — P. 121–129.

Van Schendel W. Introduction: the making of illicitness / W. Van Schendel, I. Abrahams // Illicit flows and criminal things: States, borders and the other side of globalization. — Bloomington : Indiana University Press, 2005.

Williams C.C. A commodified world. Mapping the limits of capitalism / Williams C.C. — L. : Zed, 2005.

Williams C.C. A critical evaluation of competing conceptualizations of informal employment: some lessons from England / C.C. Williams // Review of Social Economy. — 2011. — № 69(2). — P. 211–237.